

Medeltida estnisk klosterarkitektur

Av Kaur Altoa

Skiftet mellan 1100 och 1200-talet var i den estniska historien en synnerligen väsentlig period. På 1180-talet påbörjades kristnandet av Baltikum, det till en början lugna missionsarbetet utvecklades vid sekel-skiftet till ett korståg och Ösels kapitulation år 1227 betecknade landets slutgiltiga övergång till utländskt herravälde. Munkordnarna blev heller inte åsidosatta av händelserna. År 1200 vänder sig påve Innocentius III till alla cistercienserkloster abbotar och munkar med en anhållan om att stödja biskop Albert i hans verksamhet i Livland (1). Likaledes lovar påve Honorius III biskopen i Tallinn att värva, oavsett ordentillhörighet, vilken munk som helst till missionsarbete (2). En i synnerhet viktig roll hade cistercienser dom första decennierna. Den extrema situationen krävde även ibland otraditionella roller av munkarna. Så var den första abboten i klosteret Dünamünde/Daugavagriva karakteriserad som biskop Alberts diplomat, den andre abboten Bernhard II zur Lippe däremot som krigsminister (3). Krigssituationen i Gamla Livland lämnade inte heller den lokala klosterarkitekturens utseende opåverkad.

Klosteret i Dünamünde i närheten av Riga, som grundades år 1205, blev cisterciensernas första kloster. Fastän den ligger i dagens Lettland är den också förbunden med dom estniska klostren. Klostret i Dünamünde likviderades redan år 1305 och omvandlades till fästning. Av det för nutiden spårlost

förstörda komplexet får vi en någorlunda föreställning på grundval av en 1600-tals plan och av dom år 1901 organiserade mindre utgrävningarna (4). Ringtornen på norra sidan hör tydligen hemma från klostrets tid som fästning, men anläggningen härstammar förmodligen från klostret. Klosterkyrkan i södra flygeln påminner mera om ett litet kapell, i

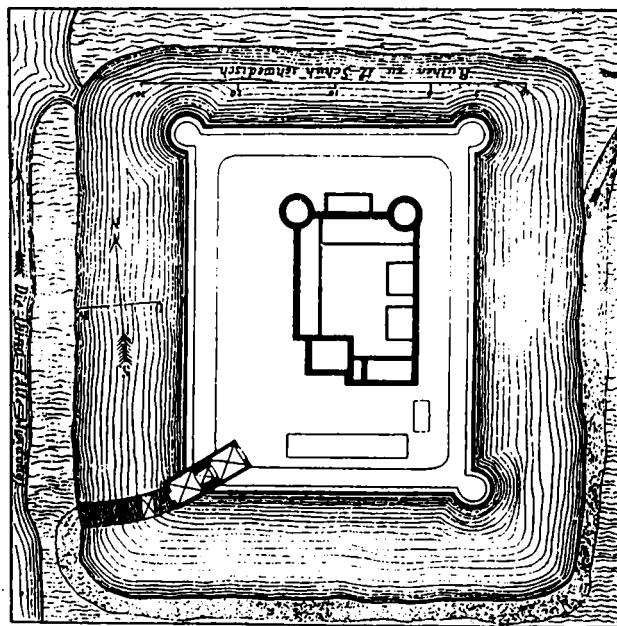

Fig. 1. Klostret Dünamünde. Enligt K. v. Löwies of Menar.

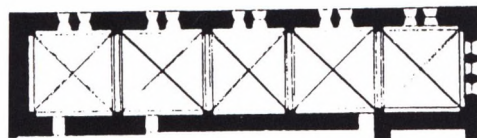
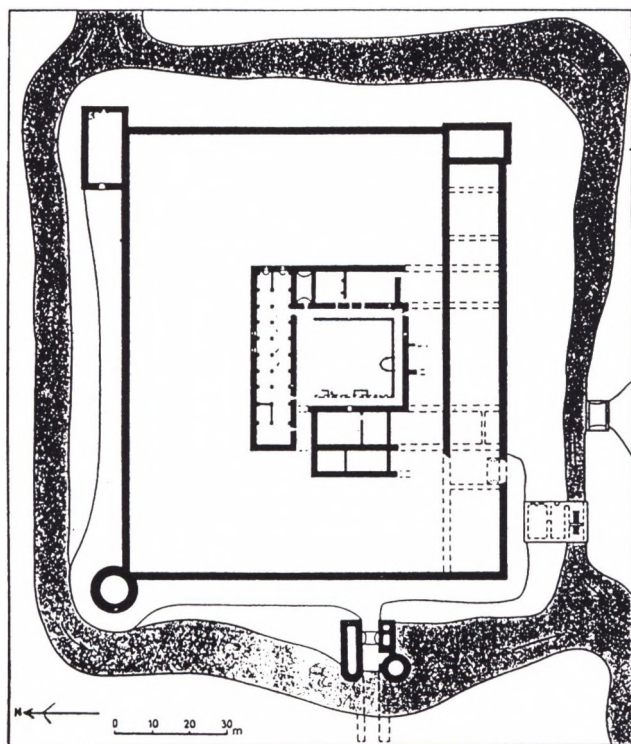

Fig. 2. Klostret i Kärkna. Enligt R. Guleke.

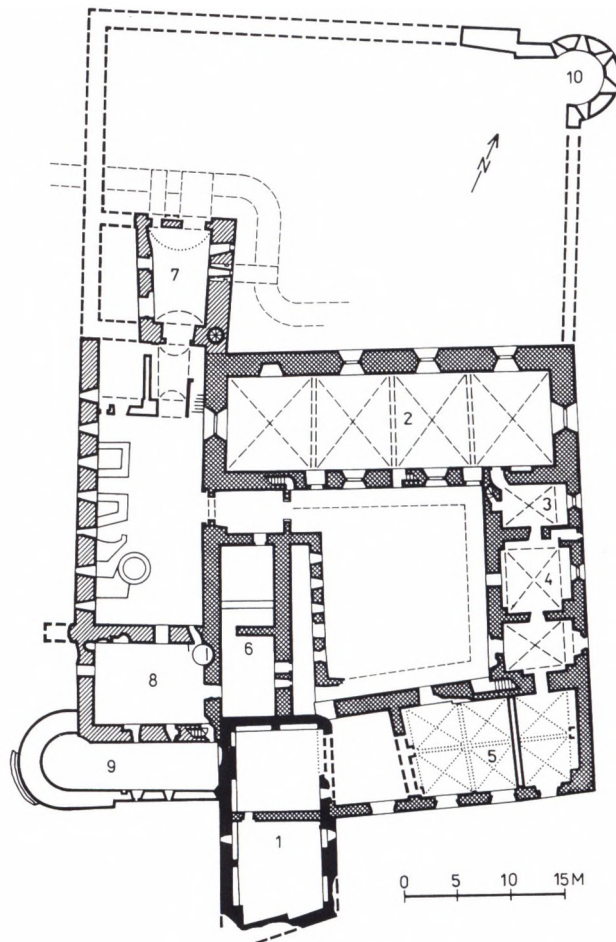

Fig. 3. Grundplanen över klostret i Padise.

norra flygeln låg ett refektorium med sex valv. Men anläggningen påminner mest om en fästning. Här förtjänar ännu en detalj uppmärksammas – i sydvästra hörnet finns ett starkt kvadratisk torn, bergfried, som Armin Tuulse placerar till tidigt 1200-tal

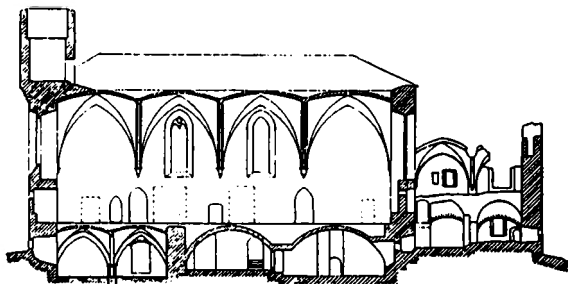

Fig. 4. Klostret i Padise. Längdsnitt av norra flygeln.

(5). Därmed blir det huvudsakliga lösenordet för Dünamünde försvarsbarhet.

Något senare har man grundat klostret i Valkena eller Kärkna i närheten av Tartu. Skilda datum figurerar för dess grundande i år 1228, 1233 och 1234 (6). Klostret var mycket nära knutet till biskopen i Tartu och högadeln i biskopsstiftet. Återigen måste vi nöja oss med en 1600-tals plan och en rekonstruktionsskiss utarbetad på grundval av begränsade ar-

Fig. 5. Klostret i Padise. Foto: P. Kraas.

Fig. 6. Klosterkyrkan i Padise. Foto: P. Säve.

keologiska utgrävningar år 1888 (7). Till att börja med begränsas området till 100 X 120 m och med en 2,5 m tjock kraftfull reguljär ringmur. Enligt Armin Tuulse är denna byggd på 1200-talet (8). Klostrets

Fig. 7. En konsol med Sankt Bernhards relief från klosterkyrkan i Padise. Foto: P. Säve.

huvudbyggnad i sin slutgiltiga form blir färdig något senare. Anläggningen är den traditionella: i södra flygeln finns refektoriet och framför denna tonsoriet. Tydligt var rummen också i östra flygeln till för

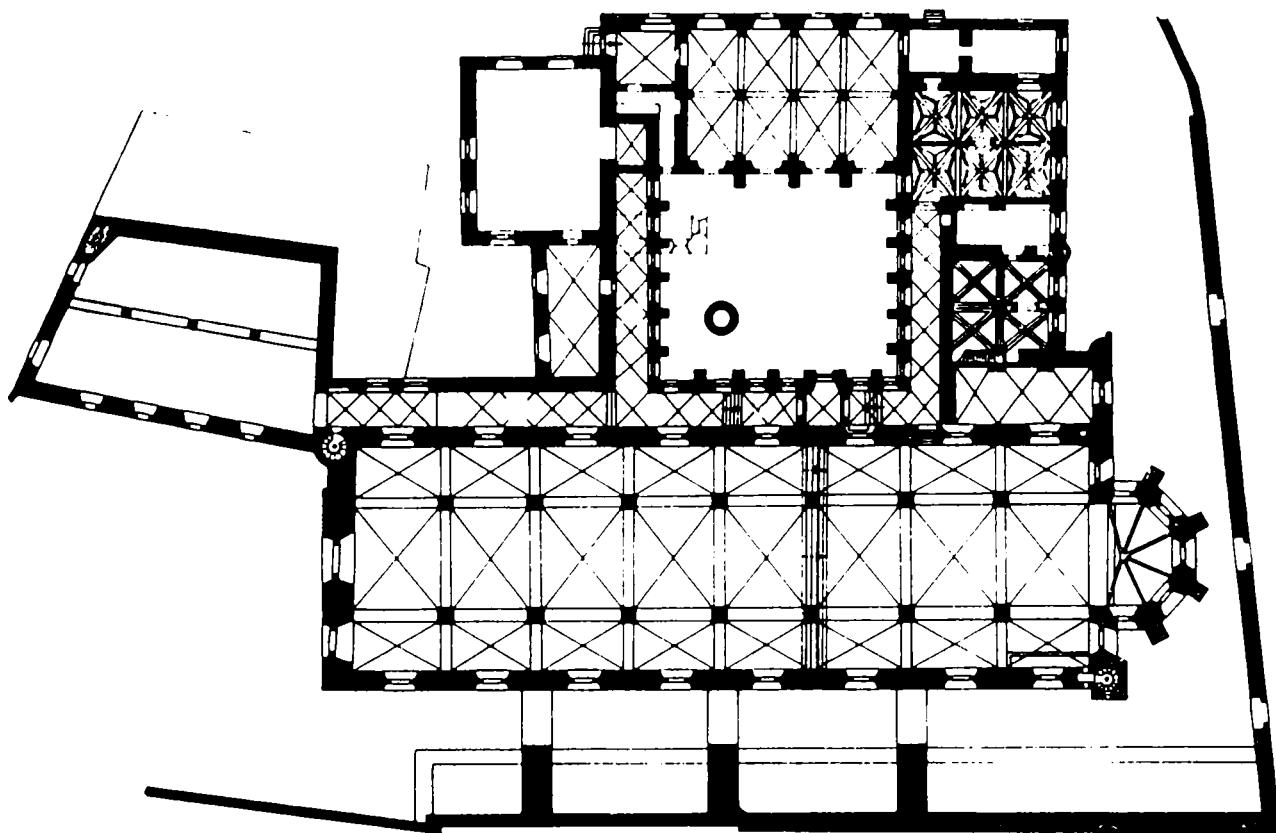

Fig. 8. Dominikanerklostret i Tallinn. Grundplan.

munkarna, västra flygeln var dock för lekbröderna. Vårt ett påpekande var dock den i norra flygeln belägna kyrkan. Det var 10 travéer lång och till formen ett enkelt rektangulärt rum. Till denna hörde i sin tur en tväskeppig bottenvåning som omfattade hela flygeln. Det verkar som om komplexets halvmilitäriska funktion återigen har dikterat lösningen. Byggnaden var tvungen att vara kompakt som en borg. I situationen då man inte kunde bygga en östra del

med många kapell som var typiskt för cistercienser så fogade man till huvudkyrkan en bottenvåning för att placera dom till klostret hörande obligatoriska altarna.

Klostret i Padise, som är beläget ungefär 40 km utanför Tallinn, har bevarats i en förhållandevis stor omfattning (9). I mitten av 1200-talet upprättades här ett kapell tillhörande Dünamünde klostret och när detta likviderades förändrade man Padise till ett

Fig. 9. Dominikanerklostrets innergård i Tallinn. Foto. P. Säve.

kloster. Tillstånd för uppförandet av stenbyggnaderna fick man år 1317. Byggandet varade, med långa pauser, fram till år 1448. Klosterkyrkan invigdes först detta år, på vilket följde byggandet av ett mäktigt grindkomplex. Återigen påminner anläggningen mera om ett borg än ett kloster. Med fyra flyglar runt innergården liknar den konventbyggnaden; det är möjligt att även biskopsfästningen i Haapsalu

tjänat som förebild. Utan att stanna vid några andra delar riktar vi uppmärksamheten återigen till kyrkan. Det är ett rum med fyra valv, som till formen har ett rektangulärt grundplan, under vars östra del ett kapell med centralpelare ligger. Troligtvis har förebilden för det här slaget av lösning varit klostret i Kärkna. Klostret i Padise hade en mycket väsentlig roll i utformningen av den senmedeltida estniska ar-

Fig. 10. Dominikanerklostret i Tallinn. Foto: P. Säre.

kitekturen. Likaledes finns det på kyrkans gördelbågar konsoler med intressanta reliefer som ignorerar ordens regler, men det är ändå försvarsbarheten som är värt mest uppmärksamhet. När man talar cisterciensernas kloster i gamla Livland så kan man säga att man talar om klosterborgar.

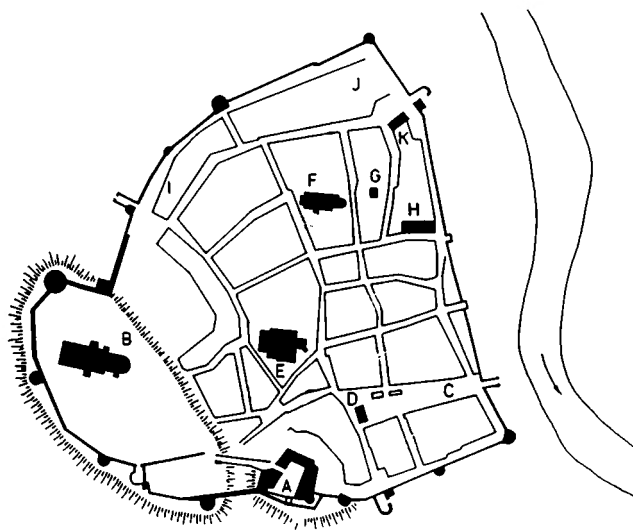

Fig. 11. Det medeltida Tartu. H: Dominikanerklostret. K: Helgeandskyrkan och franciskanskt kvinnokloster. I: Cistercienser kvinnoklostrets läge.

På Estlands territorium har det funnits tre cistercienska kvinnokloster – ett i varje biskopsstift (10). Det har i stor omfattning bevarats delar av klostret S:t Mikael, som grundades i Tallinn år 1249, kyrkan omvandlade man år 1716 till en ortodox kyrka. Klostret i Lihula, som troligtvis grundades på 1200-talets 50- eller 60-tal, känner vi till enbart enligt en plan över Lihulas omgivning. S:ta Katarina kloster i Tartu, grundad i slutet av 1200-talet eller senast under 1300-talets första decennier, är ungefärligt lokaliseringssbar, men all slags information om dess arkitektoniska lösning saknas.

Dominikanerna (11) anlände till Estland från två håll. Det första försöket till att grundlägga ett kloster på Toompea i Tallinn gjordes år 1229. Initiativtagaren var klostret i Ribe, Visby hade också ett finger med i spelet. På grund av politiska konflikter var

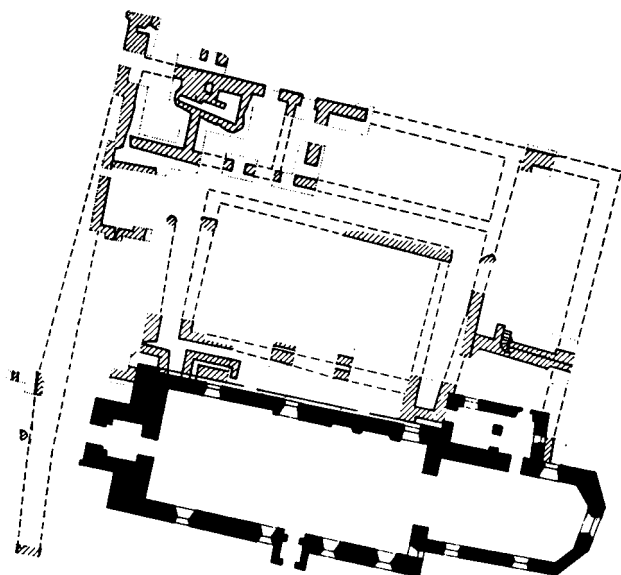

Fig. 12. Franciskanklostret i Viljandi.

bröderna tvungna att lämna Tallinn fyra år senare. Därefter grundade man redan år 1246 det S:ta Katarina tillägnade klostret nere i staden. Klosterkomplexet fick sitt slutgiltiga utseende under loppet av flera byggnadsperioder, som sträckte sig ända fram till 1500-talet (12). Kyrkan som grundades på 1200-talet är värd uppmärksamhet. Det var ett åtta traveér långt rum som i början saknade självständigt kor. Denna ursprungliga kärnkyrka, en enkel så kallad kastenbau, har varit förebild både för flera nordestniska 1300-tals sockenkyrkor och för de senare klosterkyrkorna i Tallinn. Likaledes har klosterkyrkornas västportaler påverkat utvecklingen av Tallinns portaler och av de senmedeltida estniska skulpturerna. I början av 1400-talet byggdes kyrkan ut med en polygonal apsid och välvdes som hallkyrka.

Dominikanerna kom till Tartu via Riga och deras kloster grundlades år 1300 (13). Det helgades åt Maria Magdalena. Denna för tiden spårlöst försvunna klosterkyrka har beskrivits i flera stadsplaner från 1600-talet, byggnaden har också delvis undersökts arkeologiskt år 1909. Strävpelarna på kyrkans yttresidor pekar entydigt på att det var en treskeppig byggnad försedd med valv. Självständigt kor saknades. Något närmare om kyrkans utseende och byggnadsår kan inte sägas på grundval av dessa uppgifter (14).

Franciskanernas roll är till en början irrelevant. Det är riktigt att deras kloster i Riga (15) grundades redan före 1253, men det blev också det enda i sitt slag för en lång tid. Deras missionsarbete var inriktat mot Litauen. En ny franciskanervåg kom i andra hälften av 1400-talet och den var förbunden med den i orden spridda observantismen. 1466 gav påven Paul II tillstånd för grundandet av tre »hus« i det Gamla Livland (16), tack vare vilket klostren i Tartu och Viljandi grundlades i Estland. Man vet inte när dessa kloster uppstod. I varje fall existerade de år 1472 (17). Ännu senare – i början av 1500-talet – är klostret i Rakvere grundlagt (18).

Av de ifrågavarande klostren har enbart klosterkyrkan i Viljandi bevarats. På 1600-talet användes den som stadskyrka – kyrkan har upprepade gånger blivit ombyggd och fått lida under kärva tider. Här ser vi de för tiggarmunkarna karakteristiska polygonala lång-koren, å andra sidan pekar det medeltida västra tornet på att man inte helt följde ordens regler. Utgrävningarna som ägde rum på 1980-talet visar att klostret har föregåtts av ett, något mindre kapell eller kyrka, vars östra sida också hade en polygonal avslutning. Därmed handlar det mer eller mindre om en tradition, där franciskanerna får någon

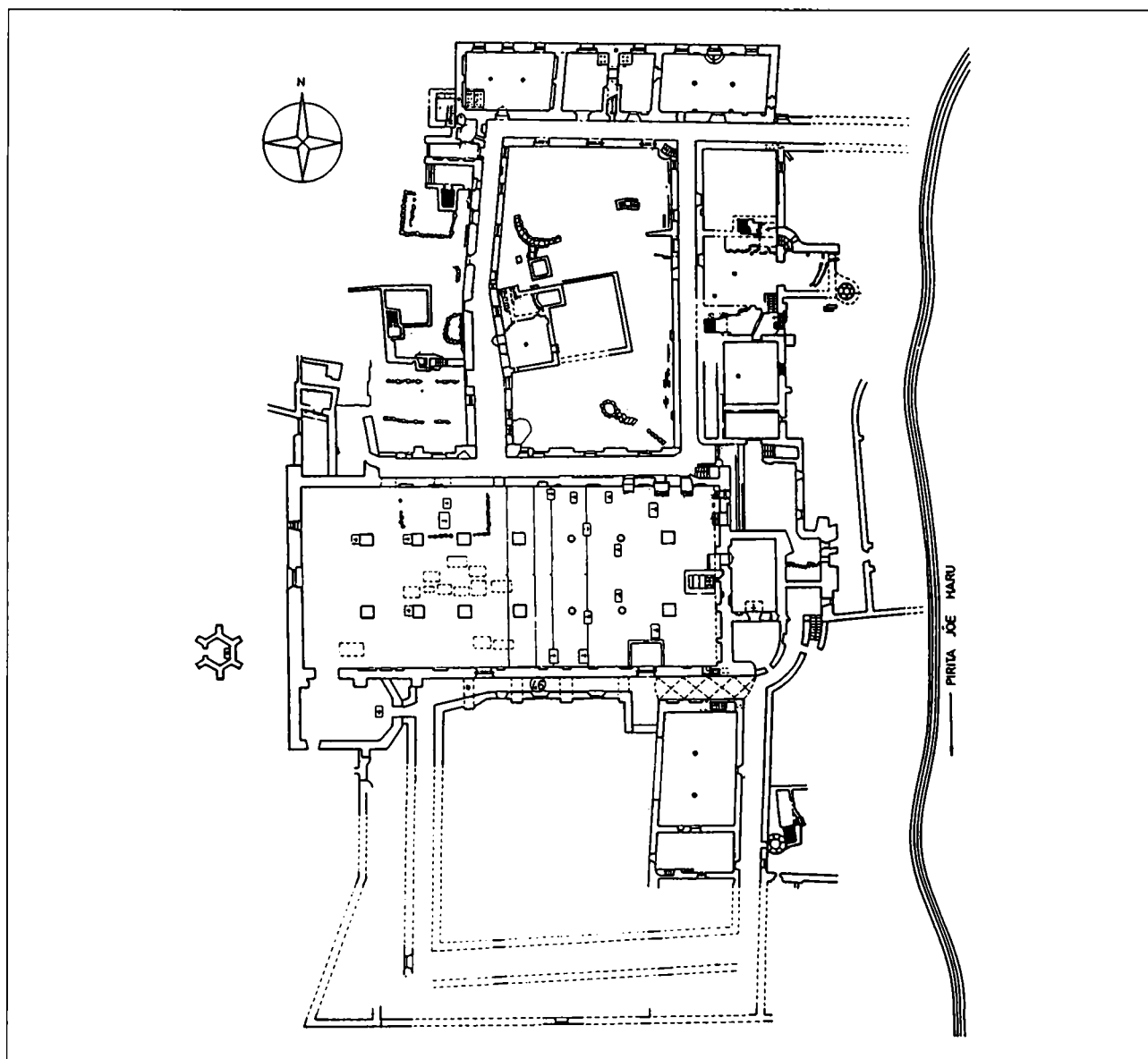

Fig. 13. Grundplanen över klostret i Pirita.

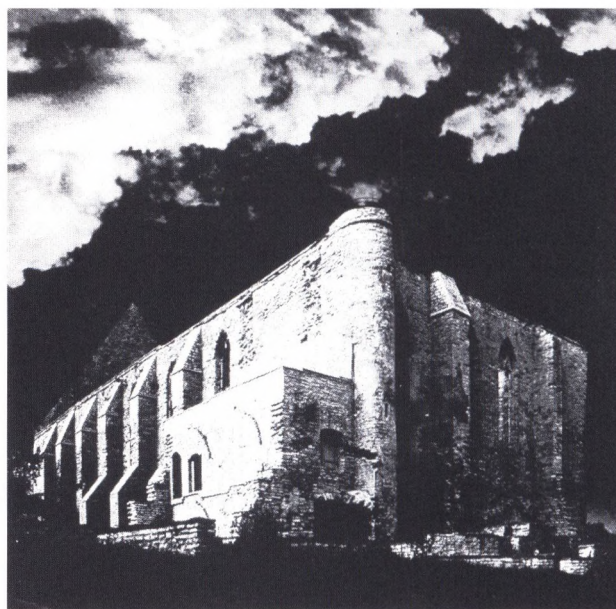
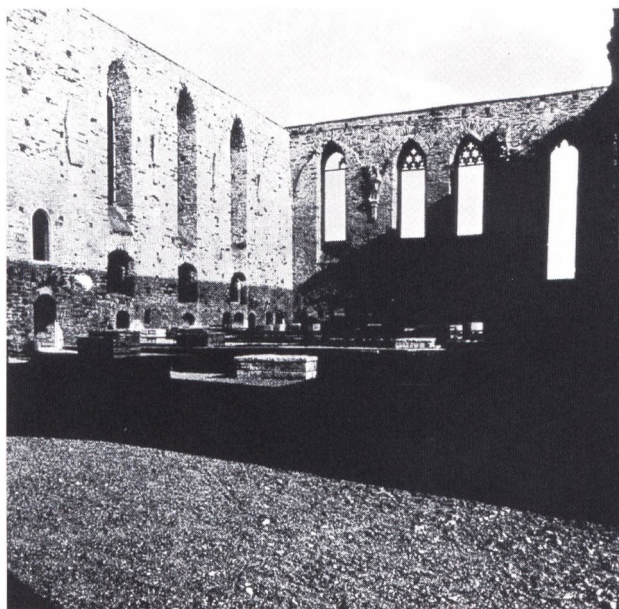

Fig. 14a-b. Klostret i Pirita. Foto: P. Kraas.

redan existerande sakral byggnad som bas för en klosterkyrka. Av klausurbyggnaden har här bara bevarats lämningar av fundamentet, som enbart ger en föreställning om anläggningens utseende.

Klostret i Tartu är förstört, men med hjälp av rekonstruktionsplanerna över det medeltida Tartu och på grundval av analysen över det dokumentära materialet har klostrets läge pekats ut av R. Otto (19). Tyvärr finns det frågetecken i hans slutledning. Därmed vågar inte författaren acceptera klostrets läge, men kan inte heller själv erbjuda några hypoteser.

Det saknades också under en lång tid utförlig information om det exakta läget för klostret i Rakvere. På grundval av de 1989 påbörjade utgrävningarna är

dess lokalisering säkerställd. Under loppet av det hittillsvarande arbetet har man huvudsakligen grävt ut klausurens östra flygel. För närvarande är det för tidigt att göra några generaliseringar.

Vid sidan av munkklostren har det även funnits ett kvinnokloster. År 1514 fick tertiärerna av påven Leo X tillstånd att grunda ett kloster i Tartu (20). Det har framförts motstridiga synpunkter om huruvida detta Heliga Klaras kloster tillhörde tertiärerna eller klarissorna (21). Till de kvinnliga franciskanerna överlämnades den redan existerande Helgeandskyrkan tillsammans med hospitalet.

Helgeandskyrkan från 1300-talet finns dokumenterad i stadsplaner från 1600-talet. Efter flera skadegörelser och ombyggnader revs kyrkan definitivt i

slutet av 1800-talet. Den var en enskeppig byggnad med kraftiga strävpelare utan korbyggnad. Det finns inte någon utförlig information om kyrkans arkitektur (22).

I Estland har det också funnits ett birgittinerkloster. Det låg i Marienthal (Vallis Mariae) som senare blev en förort till Tallinn och fick namnet Pirita efter ordens grundare. Klostret stiftades alldeles i början av 1400-talet och fick sina stenbyggnader uppförda från och med år 1417. Denna treskeppiga klosterkyrka (56 X 24,3 m) med åtta traveér, utan självständigt korrum, var den största sakrala byggnaden i hela Norra Estland. Klosterkomplexet är utförligt behandlat av Villem Raam (23), här skall vi bara peka på ett par egenheter. Normalt är ingångarna till birgittinerkyrkorna i öster. Den östra delen var öppen för lekmän och den västra var reserverad för nunnorna. Pirita har motsatt orientering. Detta berodde tydligen på klostrets läge: klosterområdet omges i öster av en flodarm och landsvägen passerar i väster. Det skulle ju ha medfört stora komplikationer att skicka i väg gästerna runt klosterområdet och latrinerna från floden. Den valda lösningen betingade dock i sin tur en ännu mera komplicerad organisation vid placeringen av de obligatoriska altarena och nunneemporen (24). Birgittinerkyrkorna fick i enlighet med ordens regler endast vara hallkyrkor. Resterna av valvkonsoleer i Pirita kyrkas norra vägg visar dock entydigt att den från början var planerad som basilika. Det var en tidsålder då majoriteten av Tallinns kyrkor (Domkyrkan, S:t Olofs och S:t Nikolai kyrkor) byggdes om till basilikor; byggare var stenhuggarskrået i Tallinn. Detaljerna i stenhuggningen i Pirita visar att samma byggmästare arbetat här: tydligen var basilikan till den grad populär i Tallinn att man rentav var beredd att ignorera ordens regler i

Pirita. Planerna på en basilika blev dock aldrig genomförda, vi kan antaga att Vadstena blandade sig i saken och den år 1436 invigda kyrkan blev en hallkyrka.

Här har vi presenterat några drag, som karakteriserar klosterarkitekturen i det medeltida Estland. Bilden är ofullständig. För att få en bättre överblick behövs en extensiv insamling av empiriskt material.

Noter

1. Arbusow 1928 s. 321 ff.
2. IUB I, 49.
3. Winter 1868 I s. 245.
4. Schmidt 1941 s. 38 ff.; Tuulse 1942 s. 268 ff.
5. Tuulse 1942 s. 269.
6. Winter 1868 I s. 354; II, s. 267.
7. Guleke 1896, III, 4 och 6.
8. Tuulse 1942 s. 272.
9. Raam 1958; Raam 1988 s. 53 ff.
10. Schmidt 1941 s. 192 ff.
11. Jfr. Walther-Wittenheim 1938.
12. Tool-Marran 1971.
13. Walther-Wittenheim 1938 s. 12.
14. När man pekar på anläggningens analogi är kyrkan ifråga daterad till början av 1400-talet (Vaga 1960 s. 56). En sådan planering har dock kännbart bredare historiska gränser och man får inte göra generaliseringar på grundval av bara ett analogischema.
15. Lemmens 1912 s. 12 ff.
16. Lemmens 1912 s. 90.
17. Lemmens 1912 s. 91.
18. Pabst 1870.
19. Otto 1910.
20. Lemmens 1912 s. 106.
21. Jfr. Ottow 1928 och Freymuth 1931.
22. 1910 presenterar Otto rekonstruktionsdiagrammen över fasaderna, där två rader med tvåfönstergrupper dominerar. Tyvärr

härstammade den sortens lösning från tiden då man hade byggt en ny vägg i liv med strävpelarnas ytersida. För den till förrådshus använda byggnaden, se Guleke 1896 F. III T. XXIII och Hermann 1974 s. 39.

23. Raam 1984 a.

24. Raam 1984 b.

Litteratur

Arbusow, L.: Römischer Arbeitsbericht I. I: Acta Universitatis Latvianensis XVII. Riga 1928.

Freytmuth, O.: Das Jungfrauenkloster zu St. Claren in Dorpat. I: Beiträge zur Kunde Estlands Bd. XII H. 1. 1931.

Guleke, R.: Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels. Leipzig 1896.

Herfmann, U.: Keskaegse Tartu topograafiast. I: Ehitus ja Arhitektuur 1974.

Lemmens, L.: Geschichte der Observantenkustodie Livland und Preussen. Beiträge zur Geschichte der sächsischen Franziskanerprovinz von Heiligen Kreutze VI. Düsseldorf 1912.

Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch (= LUB). Hrsg. v. F.G.v. Bunge. Riga und Reval 1853.

Otto, R.: Ueber die Dorpater klöster und ihre Kirchen. I: Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft Bd. XXII H. II. Dorpat 1910.

Ottow, O.: Die Niederlassungen der Franziskaner(innen) in Dorpat. I: Franziskanische Studien 1928.

Pabst, F.: Das Franziskanerkloster zu Wesenberg. I: Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. I. 1870.

Raam, V.: Padise monastery. Tallinn 1958.

Raam, V.: Pirita klooster. Tallinn 1984.

Raam, V.: Das Birgittenkloster in Tallinn/Reval. Empore und Altäre. I: Nordost-Archiv H. 75 1984.

Raam, V.: Arhitektuuri- ja kunstmälestised. Sakraalehitised. I: Harju rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn 1988.

Schmidt, W.: Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. I: Finska Kyrkohistoriska samfundets årsskrift XXIX-XXX. Helsingki 1941.

Tool-Marran, E.: Tallinna dominiiklaste klooster. Tallinn 1971.

Tuulse, A.: Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat 1942.

Vaga, V.: Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands. Tartu 1960.

Walther-Wittenheim: Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Roma 1938.

Winter, F.: Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands I-II: Gotha 1868-1871.